

Eskerê Boyîk
e.boyik@web.de

ÊLA ZUQURYA (CHANGÎR AXA)

Ji pirtûka „Êzdiyâtî „Fermanên reş, Mîrzikê Zaza” ya neneşirbûyî

Berbang bû. Koma sîyara, şiverya quntara çiyê ra hevraz dibûn. Pêşyê sîyarê hespê kumeyt dimeşya. Ew gêncekî qemerî, bedewî, bi çek-rihalê serekeşîryê bû. Mirov hewas dikir sîyar, hespê bin, xemla wî mêzekira. Kom pir nî bûn, heft-heyşt sîyar bûn.

Nîşkêva, ji alyê gêlîî din, dengê çeka û hêwarza mirovan hat. Xortekî cilê qelişî lê ji newalê derket û berbi wan bezya.

- Gund da şere. Cerdevana avîtime li ser gndê me, talan dibin.

- Çawa?-sîyara ecêvmayî li xort nêhêrîn,-ne îro cinyazê lawê H.Beg tesmîlî axê dikin. Em hatine hewaryê.

- Erê,-xort bi e'cele got û li wan nesekinî, berbi alyê gêlîyî din bezî,-cerdevana kerê pezê bavê min dane li ber xwe , dibin. Çika çi anîne serê bavê min?

Sîyaran çevê hev nêhêrîn, lawê H.Begê êla Takorîya wefat bûbû. Sîar diçûne hewaryê.

-Cerdevan nêzîkin. Serokên wan wê li serê topin. Haj xwe hebin,-xort dûrva li sîyara kire gazî û li nava zinara da unda bû.

Sîyarê hespê kumeyt berê hespê xwe guhest û komê, mîna bayê bobelîskê li pey sîyar ber bi alyê xort nîşan dabû çûn. Derketine li ser hêsyayî pişt gund. Li ser gîrê pêşber serokê cerdevana, du hevalê xwe va sekinî bûn. Navbera wan da newal bû. Pişt cerdevana wan da, dûrva sipartin didane sîyarên hevalên xwe yê heywanê xelqê ji guhera derdixistin, dajotin...

Sîyarê gênc cerdevan nas kirin. Tahar Xan û koma wî bûn. Çend meh pêşda bû. Serokê qeza Bêrkiryê: Cewze paşsa, meznê eşîrên Kurdan, yê wê heremê, tev teglîfî merkeza qezayê: Sera Mexîna kiribû. Elamî wan kir, ku ji derê jorê (ji Sultan) qîrar hatîye, gotî ji kurdan komê hemîdyê bêne demezirandin. Got, ku dewleta Osmanyê ber tu tiştî nanihêre, wê her alîkaryê bide wan, her mecalê wan ra sazke, tek ew wan alaya zû çêkin. Wê çeka bide, ji xerc-xeraca aza bike, serokê rewa, çîn û nîşana Osmanyê bistînin.

Serekeşîra tê derxistin, ku demezirandina alayên usa hema seva eşîrên Kurdan qezyane mezinin. Kurdên sîlihkirî ra wê mecalê vebe heyf û xûnê xweyê kevn û nû ji hev hildin. Eşîr û malbetên bikevin pêşîra hev. Xûnê mîna çema bikşe. Tifaq û aramya heremê wê biteribe. Ewê nikaribin ew dostanî û pismamtîya li nav eşîra da çêbûyî xweyî kin. Rojên giran ji bo gel û xeiqên ne musulman dest pê dibûn. Gelên, ku qezayê da mîna bira bi edil dijîtin wê rabin dijî hev. Ermenî, Aşûrî û Êzdiyê dest pîya herin.

Meznên eşîran Cewze paşa ra gotin, ku wext bide wan, ew giregirê êlên xwe bişewirin û paşê bersîva wî bidin.

Cewze paşa xeysetê Serekeşîrên Kurdan rind zanibû, ku seroke'şîr xwe qîrarê didin. Ew bersîva axa-bega danê ewî çawa înkarkirina daxweza dewletê qebûl kir. Bi hêrs û kîn got:

-Ez dixwezim hûn wan alaya demezirînin û serokatîyê lê bikin, yan na mirov hene, lava dikin, lingê min paç dikin.

Rastî jî dema ji cem Cewze paşê derketin, komên Kurda li hewşê da sekinî bûn. Li nav wan da koma Tahar xan jî hebû. Ew birazîyê Axê êla H.bû. Çend sal bû dijminatya Axayê apê xwe dikir. Wî û apê hevra xeber nedidan. Xiravyê û qaçaxçîyê va mijûl bû.

Û ewê, ku cerd-talan, dzyê, qaçaxçîyê va mijûl bûn, mêrkuj bûn, ji alyê dewletê va piştgirtin, çek, hukum standibûn, dora xwe mirovên gorî xwe civandibûn, li ser serê evdê wê heremê bûbûne bela. Davîtine li ser gunda, pez-dewarê xelqê dajotin, xwe ra dibirin, xelq talan dikirin, jin direvandin, kê wan xweş nedhat dikuştin. Navbera wan û xizmên wan da seva doşeka serokeşîrtîyê şerekî ne elamkirî diçû. Dewletê piştgirya wan dikir. Wê rojê êla Takorîya bûbû hedefa wî serokekî alaya hemîdyê: Tahar xan, kîjanî ra digotin Mîr Penc. Xan li nav qezayê da bûbû şûrê qetil û xûnê. Navbera wî û Begê Takorya da wextekê xiravî çê bûbû. Xan bihîstibû, ku lawê Beg mirye, êl li nav şînê dane, rikana va, nişkêva li ser gundê wî da gitibû. Dixwest talanê Beg bive, nehêla Beg cinyazê miryê xwe hilde, Beg li nav êl û eşîra da nuxsan ke, heyfa xwe hilde. Cewze paşa jî Begê Takorya hiz ne dikir. Xanê bû, ku tilya paşê jî li nev cerda wê rojê da hebû.

-Tahar xan, Tahar xan, were bê xûn ji vir here. Bihêle bira Beg cinyazê lawê xwe hilde. Ev kira tu îro dikî mêranî nîne.

Xan paş da zivirî, sîyar nas kirin:

-Hey Cangoyê lawê Xetîv, ez serê Şîxadîkê te kim, ji pey Takorîya ra dora teye. Îcar laşê Xetîvê bavê teyê bin pîyê hespê min da bipelçiqe, -Xan got û demança ber xwe ra derxist, rastî sîyara kir...

-De emê niha binhêrin, laşê bavê kêyê, bikeve bin pîyê kê, -sîyarê gênc got û mecal neda Xan. Qirçîna demança wî ra demença Xan ji dêst pekyê û Xanê birîndar nixirî erdê. Sîyara hevra gule reşandine koma Xan û hicûm kirin. Hevalê Xan, serokê xweyî birîndar li wur ketî bêxweyî hîştin, xwe avîtine ser piştên hespên xwe, revyan.

Sîyarê me ketine pey cerdevana. Qerebalix kete li nav cerdevana û gund... Dema cerdevana derheqa ketina serokê xwe da bihîstin, revîn. Talan û heywanê xelqê vgerandin. Heta nîvro her tişt edilî, seqirî... Laşê Xanî bêxweyî wê palê ma.

Begê Takorya enya pismamê xweyî gênc ramûsa:

-Şîrê te li te helal be, birazya. Ez bêyî mala Xetîv Axê nebim. Te navê mala Takorîya xilaz kir. Hesavkin îro lawê min nemirye.

Usa dest bi efseneya Changîr Axê, axayê êla Zuqurya, yê dewî, Changîr axayê Êzdî bû...

Changîr Axa sala 1874-a li gundê Çibûxliyê, qeza Bêrgiryê, wîlayeta Wanê ji diya xwe bûye. Bavê wî: Xetiv Axa wê heremê da serokeşîrekî pir zengîn û bi nav deng bûye. Derheqa zêr, milk û mal, hebûna wî da, heta niha jî, li nava Êzdîyên Ermenistanê da tiştê ecêv gilî dikin. Axa evdekî aqil, edil û dûreşer bûye. Ewî dema xwe da êl dûrî şer-dewa û qezya xweyî kirye. Navbera wî, axa-begên eşîrê, zengîn û serokên Ermenya, Aşûrya pir xweş bûye. Saya hebûna pir, xeysetê milahîm, maqûltîyê, teva qedirê wî zanibûye, pê şewirîne, ew xwe ra çawa mirovekî mezin, şîretkar, rîspî hesabandine. Dibêjin deynê wî li ser teva hebû. Wî tucar selef ji kesî nedistand. Êl û eşîrên wan der dora, teva ji wî nan dikirîn.

Wê qezayê da 5 gundê Kurdên êzdî hebûn: Çibûxlî, Heselû, Welecanî, Şemsedîn û Selîm Beg. Gund mezin bûne.

Mala Axê li Çibûxlyê bûye. Gelek malên Êzdîyê wê êlê jî li gundên Kurdên musulman, Ermenya û Aşûrya da jîtine.

Sala 1985-a kurapekî Changîr Axê, Evdoyê Miho, ku wê demê nêzkaya 90 salî bû, li gundê Hemzelûyê, nehya Masîsê, Ermenistanê da dima, min ra wa gilî kir: „Min ji pêşya bihîstîye, digotin kal-bavê me ji alyê Dîyarbekirê, Cizîrê hatine. Wê demê Êzdî li wur pir bûne. Wextekê şer çê dibe. Dewleta Osmanyê û Musulmanî davêjine ser Êzdîyan. Fermanê li Êzdîyan radikin. Êla meye Zuqurya jî tê qirê, yê mayîn jî, cî û warê kal bavên dihêlin, direvine li ser hidûdên Ecem, nêzkaya gola Wanê. Li wê deverê jî Êzdî hebûne. Navbera êla me û malmezina Êzdîyê wur-mala Simê Çeto da mirovatî hebûye. Ewil direvine gundê Simê Çeto, paşê xwera ew gundê jorgotî ava dikin, dikevnê.“

Malmezina zuqurya mala Bişar bûye. Bişar mêrekî mêrxasî xurt bûye. Ew kalkê Xetiv Axayî helale. Bişar tevî çend hevalên xwe ji dewleta Osmanyê direvne Îranê. Hukumata Şahê Îranê wana digirin û bi xwestina Osmanyê darda dikin.

Bi texmîna Evdoyê Mihê, ew yek navbera salên 1820-1830 qewimye. Dibe şerê Erenzê yan yê dema Şêx Mîrza, yan jî pevçûneke din da ew êl revyane.

Ji pay Bişar ra lawê wî Cango pêşîkêşya êla Zuqurya dike. Ew alyê Tirka va tevî şerê dijî Rûsa dibe. Bi mêrxwesya xwe berbiçev dikeve. Navê midûryê didinê, jêra dibêjin Midûr Axa. Ji Midûr Axa da jî dest bi axatya wê malê dibe.

Nav û dengê Midûr axayê Êzdî demeke kin da li nav leşkerên tirk û êlên Kurdan da bela dibe. Saya wî tifaq û yekîti li nav axa begên wê heremê yê Kurd da xurt dibe. Altindatya wî şerî dikeve ser navê Kurdan. Ew yekîti û tifaqa Kurdan ji seroketya wîalêtê û serekleşkerya Tirka xweş nayên. Gazî 15-20 zilamên Kurda yê tevî wî şerî bûbûn dikin, giva çîn û ritmên leşkeryê bidine wan. Midûr Axa jî nav wan da bûye. Dema nanxwerinê, bi nemamî jêrê dikine nav xwerina Midûr, dikujin. Dixwezin wê qetilê bikine ustîyê wan zilamên Kurd, ku dijminatîyê

bikine navbera êlên kurdan. Lê Kurd nêta wan rind tê derdixin û ji nakokyên navxweyî dûr dimînin.

Ji pey Midûr Axê ra, lawê wîyî mezin Xetîv axa radibe. Mezinên Kurdên wê heremê seva xatirê bavê, gelekî qedrê Xetîv axê digrin û alîkarya wî dikin.

Rîspîya gilî dikirin, ku berî Xetîv Axê halê Êzdîyê wî warî yê aborî tim xirav bûye, timê li nav destengîyê û hejaryê da bûne. Ew srekeşîrê êla xwe yê ewlin bû, ku pey çek-sîlih, şer-dewa neçû.

Merivekî edil bû, dûreşer, guhdarya xwe dida li ser milk û mal. Rind zimanê xwelyê zanibû. Karê xwe li tev neyarê xwe jî bi edlayî derbaz dikir. Dinêrê eşîrê Kurda guh nadine bêcerkirina xwelyê, çandinyê ,zivîstana tim dikevn halê nangiranyê, birçîbûnê.

Zevîke wî ya mezin hebûye. Li nav eşîrên Kurda da gilî-gutin bela dibin giva Xetîv Axa wur da xizneke zêra ya mezin dîtye. Loma jî demeke kin da usa zengîn bûye. Lê rastî ewe, seva avdana wê zevyê bendavekê çê dike. Avê berfhelê û kanya wê bendavê da top dike û havîne zevyê pê av dide. Sala ewlin ekinekî ecêv pir ji zevyê tê. Wê sale qulixayî bûye. Dibe nangiranî, xelayî. Bahê nêv pir giran dibe. Xetîv Axa nanê xwe yekê bi deha difroşe, kareke pir mezin distîne, Pêra jî emrê bi hezara evdan ji xelayê xilaz dike, qencîya wî dikeve li ser axa, begê eşîrê, gelê heremê yê feqîr. Di nava çend sala da dibe zengîne wîlayêta Wanê, yê herî dewlemend.

***

Gilî dikin, ku Xetîv axayî pir tima bûye, lê ku sirê hatiye, ew hebûn xwe daye ji bo xweyîkirina xîret-tifaqa kurdeyatyê û xweyîkirina dîne êzdîyatyê. Gor bîranîna, di dema wî da tifaqa eşîrên wê heremê xurt bûye. Mîna malekê bûne. Ew tifaq û yekîti serokya heremê ya osmanyê xweş nehatye. Xwestine agirê cudetya dîn tev rakin, aramya nava êlên Kurdan da biteribînin, Kurdên musulman û êzdî rakin dijî hev. Fermanê li Êzdîya radikin. Dixwezî eşîrên Kurdên musulman jî bikşînin nav wê dewa qirêj. Gazî axa-begên eşîrê û giregirên Êzdîyan dikin, wê cawê didin wan.

Vê carê seva xatirê Xetîv axê bûye, yan ji bo tifaq û yekîtiya gel axa-begê eşîrê, dîndarên kurd nakevne li nav wê lîstika dijmin. Ne qencîyê xeber didin, ne xiravyê. Êzdî û serokatya Wîyalêtê disekinî dijî hev. Hukumdarê heremê culet nake bi destê zorê, qirkirîne, Êzdîyan mecbûrî qulibandîne bikin, ditirsînin Kurdê musulman rabin pişta Êzdîyan. Êzdîya ra dibêjin giva Mîrê Şêxa tev Êzdîyên Lalişê û Şengalê qulibîne û bang li hemû Êzdîyan kirine biqulibînin, Musulmanyê hildin. Êzdî bawar nakin

Serok dibêjin, eger hûn bawar nakin, sê mêra li nav xwe da kivşkin, emê kîsî dewletê wan bişînin cem Mîrê Şêxa, bira herin, bi çevê xwe bivînin, bi guhê xwe bibihînin, bên we ra bêjin. Êzdî sê mêrê serwext dibijêrin, dişînin. Nîvê rê da, li bajarê Sîvazê, wana digrin. Yek destê cenderma derdikeve direve, herdê dîn davêjine hebsê.

Dibêjne wan: „Yan hûnê musulman bin, vegerin, Êzdîyan bixapînin, yan emê we bikujin. Bi gotina gotya yek rû va musulman dibe, lê yê din: Pîr Hacî, dikin, nakin xwestina wan qebûl nake, musulman nabe. Go, şûr avîtine stûyê wî, serî ji cendek qetya bû, hele, hela wî bû, digot: “Hole, hola Sultan Êzdîyê sore...”

Ewê ji dest cenderma revya bûye hewarê dibe Êzdîyên Şengalê, evan tîne, laşê Pîr ji dîwanê distînin, dibin cem xwe, goristana Êzdîyan da tesmîlî axê dikin.

Yê rûva musulmanî qebûl kiribye jî vedigere mala xwe. Rastîyê Êzdîyan ra dibêje, lê lawê wî bin hukumê Êzdîyan da, jerê dikine nav çayê, didine bavê xwe, dukujin.

Di wê navberê da Xetîv axa li mala xwe da rehet rûnanê. Li Wanê xêrxweza divîne. Rîya mala Welîyê qezayê li ber xwe dide vekirin. Radibe diçe mala Welî. Go. Axê zimanê tirkî rind zanibye. Go lawê Welî 4-5 salî bû. Zarokê dide li ser çoka xwe, jêra mijûl dibe. Fînoyê serê kurik hildide û ha lawik ra laqirdîya dike, lê hiz dike, ha zêra dike fîno. Usa heta fîno tijt zêr dibe. Welî, pîreka xwe va ecêvmayî Axayê êzdî dinêrin. Pîreka Welî dibêje Welîyê mêrê xwe: “Ji vir ha da Xetîv axa birayê mine. Gerekê qedrê Axê nekevî, xizmeta wî bikî...”

Go, li nava Zuqurya da şîn û girî bû. Hîvyê bûne çika kengê leşkerê Osmanyê wê bavêje li ser gundên wan, xelqê bibirin, qirkin. Gava ew cwamêrê rêva bi rûva qulibî bû, vedigere, her tiştî bi rastî Êzdîyan ra gilî dike, lawê wî bavê xwe jerdadayî dikin, dikujin, Êzdî êdî gumana xwe dibirin.

Lê hema goristanê da, dema cînyazê ewê qulibî tesmîlî axê dikin, qirara Welî çawa mizgînî, ji Wanê tê, ku dewleta Osmanyê li Êzdîyan hatye remê. Ferman betal kirine.

Şayî dikeve li nav xelqê...

Heta naha jî Êzdîyê wê êlê dibêjin: “Xetîv axê dîn bi zêra kirî...”

***

Şeş lawê Xetîv axê hebûne: Têmûr axa, Changîr axa, Reşîd axa, Huznî axa, Sihîd axa, Nûrî axa. Hê zarotyê da, li nava zarokên Axê da Changîr bi culet, hunur û zîrekya xwe berbiçev dikeve. Wê heremê da sîyar û nişandarê şivêta wî tune bûne. Go, tirs, xof nizan bû. Zulm û zordestî, neheqî, koletî temûl nedikir. Xeyset va safî bû, derew nzanbû, rastgo bû, helal û rem bû. Şevên zivistanê yê dirêj, dîwana bavê xwe da li nava çîrokbêj û rîspyên êlê da rûdinişt, ji wan derheqa mêrxwesî û qehremanya kal-bavan da dibîhîst, dixwest mîna wan be. Hevalhiz bû. Go, hevalên wî pir bûn, lê dijmin jî kêr nîbûn.

Rojên dijwar dihatin. Xetîv axayê rîspî texmîn dikir, ku hewldanên dewletêye nû, li nava Kurda da demezirandina alayên Hemîdyê, qencîyê xwe ra naynin, wê jîyana êl-eşîran li hev xe, serekeşîrên dostê wîyê nikaribin tifaq û aramya nava heremê xweyîkin. Halê Êzdîya wê xirav be. Difikirî, ku kulmeke zor pêwîste, ku êla wî ji wê zulmê biparêze. Ji bo mezinayê li êlê bike, li nav lawên xwe da hişê wî Changîr dibire.

Bîranîna da tê gotin, ku Xetîv axa êdî bethal nexweş bû, li ber mirinê, bi destê Şekir Efendîyê Tirkî katibê xwe, 46 hezar zêr, bêhesab mal û milk tesmîlî lawê xwe: Changîr axê dike û temîyê wa didê: ”Lawo, ez tê derdixim, ku rojne giran hîvya Êzdîya ne. Hebûn pire. Li ber nenihêre. Malê dinê qirêja desta ne. Çek-sîliha, hespa bikire, sîyarên xweye çekdar hazirke. Êla xwe pê xweyîke...”

Pey mirina bavê ra (bi texmîna şedê wan bûyara, Xetîv Axa li navbera salê 1904-1906-a da çûye ser dilovanya xwe) Changîr axa diçe bajarê Wanê bi destê Ermenya ji nav dewleta Rûs çeka dide kirî û anîn. Kerî pez dişîne bajarê Helebê, difroşin, ji wura hespê baş dikirin, tînin. Wê demê wî karibye 300-350 sîyarê rind sîlihkirî, yê xurt derxe meydana şêr.

Demezirandina alayên Hemîdyê yekîtî û tifaqa beglikên Kurdan wêran dike. Eşîr li hev dikevin. Kes kesî nas nake. Hukum ji destê serekeşîrên berê dertê. Qaçax, cerdevan û serhişk bi piştgirî û hêlandayîna hukumdarên Osmanyê dibine xweyê çek, qewat, hukum û îradê. Şûrê wan çep-rast dibire.

Eşîreke li rex Êzdîyan, eşîra cînare dost, eşîra Cifer beg, ku berê ew û Êzdî mîna malekê bûn, hevra bira û tifaq bûn, xwe ser hev didane kuştin, hev dikeve. Dutîretî dikev nav xelqê. Berayê Begî biçûk: K .beg, wekî doşeka mezinatya êlê ji birayê xwe bistîne, dibe serokê alayîke Hemîdyan, kîna xwe dikute hin birê xwe, him jî Êzdîyan. Hema wê demê lawê Cefer beg ji xwendina bajarê Stembolê vedigere. K. beg li bajarê Wanê rastî birazyê xwe tê. Birazî haj nakokyên li nav êlê da nîbiye. Ap birazî dibe ku tev xwerinê buxun. Wura, çaxê xwerinê ap jerê dide lawê birê xwe û dikuje. Bav, dema cawa mirina lawê xwe dibîhî, dilê wî diteqe, ew jî dimire. Êl dibe du para. Pîreka Cefer .beg û tîyê xwe dikevne pêsîra hev, du-sê sala xelqê wê êlê dibin dû para û hev qir dikin, koka hev tînin.

Ziyaneke pir giran digîhîje Sedûn begê Dirbas Xanê Şemsikî û H.begê Takorî. Sadûn beg êla xwe va derbazî Îranê dibe. Van herd bega jî xwe ser Êzdîya dikuştin.

Alayên Hemîdyê dibin bela serê xelqên ne Musulman. Dem û qewimandin zû tîn guhestin. Changîr axa tê derdixê, ku li wur mayîn êdî Êzdîya ra dest nade. Pêşyê difikire êla xwe derbazî Îranê ke, lê paşê serwest dibe, ku Îran jî Êzdîya ra rîya xilazbûnê nîne, berê xwe dide dewleta Rûs. Komên Ermenya yê sîyasî û çekdar ra dibe nas, rastî serokên wane naskirî tê. Hela sala 1904-a li gundê Ermenya yê Hezeranê rastî serokekî heja Ermenya ya azadaryê, yê

bi nav û deng Andiranîk paşa tê. Wê demê Axa dergîstî bûye. Paşê Ermenî hazîrya xwe elam dike, bive serdewatîyê Axê.

Ji wê demê da navbera wan herdu qerehmanên efseneyî da dostanîke bê qelpî û helal çê dibe. Paşê ew dostanî û pismamîta wan li nava êgir ra derbaz bû, li nav dew û dozên xûnrêj da hate cêribandin û heta dewyê jî tu xumamê xwe navîte ser wê helalyê û biratyê.

Changîr axa wan sala pêwendîyan tev leşkerên Rûs jî çê dike. Timê qasida dişîne cem wan û hazîrya xwe ya alîkaryê û amintîyê wan ra elam dike. Wekî amintî û bawarya wan qazancke, birayê xwe Reşît axê dizîva dişîne, ku li nav leşkerê Rûs da qulixke.

Gilî dikin, ku Reşît axa bi mêranî û qehremanya xwe ji Changîr axê danedixist. Sala 1912-a, şerekî da tê kuştin.

***

Nîvê şevê bû. Ji qalmeqalm û hêwarzê Changîr axa hişyar bû. Tê derxist, ku hicûmî li ser gund kirine.

Almasta pîreka wî jî êdî li ser pîya bû. Go Almast xatun him pir beew bû, him jî jineke jêhatye mêranî bû. Zarok digiryan. Axa cilê xwe zû avîte li ser milê xwe, da tivingê. Mala Axê ji derva va didane li ber gula. Bû xuşîna şûşê cema pencerê oda, ku Axa û Almast xatûn lê bûn, ji fişekên demaçan şikestin, hûr xweş bûn, pekyane li nav odê. Mecal nedidan ne nêzîkî pencerê bin, ne jî derkekevin li derva. Dihate xanê, ku mala wî dorpêç kiribûn. "Nobedar kune? Çima elamî min nekirine,-Axa fikirî." Ew êdî demeke dirêj bû, ku Êzdîyan şev-roj gundê. xwe bi nobedarîyê diparastin.

-Cango, dora te hatye girtin, dewya te hatye, tesmîl be! Yan na emê gund wêran kin, te, mala te, te zarokên te va bişeitînin.

Axa dengê serokekî cerdbaşyên hemîdî: Xalit beg nas kir, lê tê negîhîşt deng kî alî da hat.

-Tu tesmîl be, em destê xwe nadine gund, neferê te,-ew deng dubare bû.

-Çeka agir nekin, ezê cilê xwe xwekim, derkevim, tesmîl bim,-ji hundur Axê cawa wî da.

-Çeka agir nekin, bira Axa îşev ji kincê xwe xweke,-Xalit beg bi qerf û ken gote hevalên xwe...Dengê kenê wan bilind hat.

Axa êdî zanibû deng ji kî alî tê. Fesal nêzîkî pencerê bû, terya şevê da alyê deng nêhêrî. Li nav şevereşê, dûrva çend reş dihatin xanê. Bi desta jin da femkirinê, ku ew jî nêzîkî pencerê bibe. Nişkêva ji tivingên Axê û Xatûna pîrka wî agir li ser ewê li nav şevereşê da dihatine xanê barîn... Bû qerebalix û qûje-qûja wan. Axê tê derxist, ku gîhîştine meremê xwe.

-Almast lêxe, em mecalê nedine wan li ser xweda bên.

Agir-alav bû herda li ser meznên cerdevana da dibarandin.

Şer heta berbangê kişand. Berbangê, bêyî bigîhîjne tu encamî, talançîya laşê kuştîyê xwe wê navê hîştin, revyan. Eyan bû, ku tevî alaya Hemîdîyan usan jî leşkerên Osmanyê yê qedîmî hicûmî li ser gundê Axê kirine. Nobedar hatibûn kuştin. Ji Êzdîyan 9-10 kuştî û birîndar hebûn, nav wan da kal-pîr û zarok jî hebûn. Kuştî ji Hemîdîyan û leşkera jî hindik nî bûn. Li nav laşan da laşê serokê alaya Hemîdyê Xalit Beg û zapitekî ordîya Osmanyê yê ritim bilind jî hebûn.

Gundîya nîşanên Begî Hemîdîyê û çîn û nîşanê zapit, û kumê zapit yê Osmanyê hev va dirûtin, li serê rîya gund darekê va darda kirin, ku çûyî-hatî, tûyî li ser wan kin û carke din kes qesta talan û qirkirina Êzdîyan neke.

Sibetirê, serokeşîrên cînar: Sedûbn begê Şemsikî, Huseyn begê Takorî, Necîfe begê Muqirî, Cefer begê Şêwî sîarên xwe va tên hewara Êzdîyan.

Heçar serekeşîr sîyarên xwe va pêşya Changîr axê û sîyarê wî dikevin, diçine Sera Mexîna li wur serokê mexîna (Aşûrya) jî xwera hildidin û tev diçin cem Meznê qezayê: Cewze paşayê osmanî şikyat.

Paşa qet naxweze şikyatê wan bibihî, bi ten dey li Changîr axê dike:

-Cango, ew tu xweyê xwe û çend serya yî, ku mezinekî Hemîdyê, qehermanekî qeza me û zapitekî dewleta Osmanyê bikujî?

Axa bi culet cawa wî dide:

-Wan şev ser gundê me da girtin, wan xwestin gund gîşkî qirkin, neferê me bikujin. Me jî xwe parast...Û bira paşa jî bizanze, sibê jî yên qesta gundên Êzdîyan, talan û kuştinan bikin, sax venagerin. Her kes lawê bavê xwe ye.

Paşa gazî zapita dike, ku Axê bigrin. Axa demença xwe derdixe, ku xwe xweyîke. Heçar serekeşr û serokê Aşûrya redibin piştê Changîr axê.

-Usane hûn xîreta Êzdîya dikşînin, we dîndijminatî bira kirye? Hûn kafira xweyî dikin?-paşa dey li wan dike, -êdî hûn çi Musulmain...

-Em eşîrin, kurê bavê hevin. Eşîr bavê eşîrê ye. Îro jî emê xîreta lawê Xetîv axê bikşînin, sibê jî, serê me û êlê me wê oxirê da ne.

Paşa dinhêre, ku dora qesra wî, komên sîyarên kurdaye sîlihkrî hazir sekinîne, eger Axê Êzdî bigire, şerekî giranê li wura çêbe, dibe ew jî nikaribe serê xwe xilaz bike, ji xwesteka xwe paşda vedikşe û bi rûvîti wan ra dibêje:

-Vê carê ez didime xatirê we...

Ji pey wê bûyarê ra hukumata qezayê kîna xwe dikutine Êzdîyan. Qewatên beglikên cînar jî dişkên. Li nav wan da ewqas dijminatî, neyartî, nakokî çê dibin, ku hal li wan da namîne, nikarîn alîkarya Êzdîyan bikin, heremê da yekîti û tifaqa berê xweyî kin. Sêwrê didine Changîr axê, ku êla xwe birevîne yan Îranê, yan Rûsyayê, heta dinya diedile...

Wî dema lihevketî ya aloz birayê Axê-Têmur nexweş bûye, diçe ber rema Xwedê. Axa-begên eşîrê, Ermenî, Aşûrî, Êzdîyên qeza Çuxuryê tene hewaryê. Hemîdyan û Cewze paşa jî pê dihesin. Dixwezin Changîr axê nuxsan bikin, navê wî li nav wê heremê da bavêjin, ji bo wê demê navê Changîr axê pir bilind bûbû. Leşkerên Osmanyê û Hemîdyan pir ji çekdarê wî ditirsyan.

Cinyazê birê digîhîne goristanê, ku veşêrin, Hemîdî dora wan digirin. Dixwezin meyt ji wan bistînin. Axa, mecbûr cinyazê birê hîvya hazira dihêle, Kafîr Hirço (navê hespê wî) sîyar dibe, mêrxwesê xwe dide pey xwe, Hemîdya ra dikeve şêr. Şêr da çend mêrê Hemîdîyan tene kuştin, yê din jî dihêlin, direvin.

Vedigere, meytê birayê xwe tesmîlî axê dike û Êzdîyan ra dibêje:

-Êdî ev der me ra dest nade, barki em herin.

***

Êla Zuqurya bar dike tene qeza Çuxuryê. Wê demê li wura heyşt gundê Êzdîyan hebûn: Dêrcemeda mezin, Dêrcemeda biçûk, Ûtê, Remqule, Tûtek, Taçkastan, Yarim Ça, Qeleca. Malmezina wan mala Simê Çeto bûye.

Rîspîyê ji êla Simê Çeto, ku niha (sala 1989 an ez wan ra rûniştîme) Ermenistanê da dijîn min ra gilî kirin, ku êla wan digîhîje mala Kok axa..

Gilî dikirin, go wextekê tek li deşta Ebexê da (ev herem dikeve hidûdê Îranê û Osmayê) 366 gundên Êzdîya hebûne. Kela mala Kok axa ya kevirî hebûye. Êzdî him pir bûne, hm jî xurt bûne. Navbera wan û Sultanê Osmanyê xweş bûye. Osmanyê ew hesb kirine dergekî pola navbera xwe û Îranê da.

Wextekî yekî Musulman keçeke mala axê, (navê wê Zerîf xatûn bûye) direvînin. Seva wê di navbea Êzdîyan û Musulmanan da şerekî pir giranî xûnrêj diqewime. Ew şer heta niha jî li nava Êzdîyên Ermenistanê da tê gotin, û navkirin „Şerê Zerîf Xatûnê...“ Şerê ji bo revandina jinê dibe şerê seva dîn. Ji heçar alya Musulman radibin, li hev dicivin û tene li ser Êzdîyên wê êlê . Wura qira Êzdîya tê. Gelek, ji tîrsa diqulibin, hinek direvne Îranê. Mala Kok axa jî direve Îranê. Dewleta Îranê jî li wan dixwe, yê tene kuştin, ewê mayîn jî direvine Ermenistanê, dewleta Rûs. Berpala çiyayê Elegezê, gundê Mîrekê yê vala didine wan...Ji wê êla rengîn ancax 30-40 meriv xilaz dibin. Gundê Mîrekê dikeve bakûrê çiyayê Elegezê, gundekî pir xweşî û bedewe. Heta niha ji peyhatîyê wê malê wî gundî da hene. Xwe ra dibêjin qebîla Mehemdîya.

Dema şerê „Zerîf Xatûnê“ çend gndên wê êlê, bi serokatya Çeto derbazî Îranê dibin. Çeto jî mîrekî culetî xurt bûye. Ji pey demekê ra, dema ew şerê birakujyê êdî dewî lê hatibî, navbera

Çeto û giregiê herema ew jê revya bûn dîsa xweş dibe, ji Îranê vedigerin, gundên jor gotî şên dikin. Pey Çeto ra lawê wî Simo serokatîyê Êzdîyên herema xwe dike.

Simo evdekî pir aqil bûye. Pênc lawê wî hebûne: Xişam, Tefûr, Cimşîd, Îdat û Emer. Gilî dikin, ku lawê Simo tev jî xwendî bûne û zapîtya dewletê kirine. Gişka jî karne pir kêrhatî kirine ji bo tifaqa êl û eşîrên wê heremê û xweyîkirina Êzdîyatya xwe. Qedirê wê malbetê li nav eşîrên heremê da mezin bûye.

Pey Simo ra Tefûr axa dewsa bavê digire. Changîr axa him zevê wê malê bûye, him xwerzîyê wan. Dayka wî, jine Xetîv axê, ya mezin: Gulî, keça mala Simê Çeto bûye. Almasta pîreka Changîr axê jî keça Tefûr axê, yan nebya Simê Çeto bûye.

Mala Changîr axê gundê Dêrcemedê Mezin da cî dibin. Xelqê din jî li nava gundên Êzdîya da bela dibin.

Êla Changîr axa Zuqurî bûne, Mendika, Mendesora, Berava. Qeza Çuxuryê da jî ev berekê Êzdîya hebûne: Reşa, Bûdka, Mendika, Kurtika, Desinya, Divana, Mameresa, Çuxreşa, Recefa, Mendesora, Qazana..

Pîrê wan Omerxana bûne, şêxê wan jî Şemsanî bûne.

Mêrên Çuxurê jî tevî çekdarên Axê dibin, hesavê sîyarê wî zêde dibe. Nivîskarê Kurdî eyan Ahmedê Mîrazî jî diçe digîhîje Changîr axê. Him katibê Axê bûye, him dengbêjê wî.

Li vira Axa tevgerêdanê xwe tev leşkerên Rûs û serokên Ermenya xurt dike, dîsa pismamtîa xwe tev axa-begên eşîrê berdewam dike. Lê alayên hemîdîya, tevî çend beglikên wê heremê yê talançî, bi piştgirtina leşker û hukumdarên Osmanyê rehetyê nadine xelqên Êzdî, li ser gunda da digrin, talan dibin, mêra dikujin.

Vira dîsa rastî qehremaê Ermenyan Andiranîk paşa tê. Andiranîk topekê pêşkêşî alaya wî dike.

Topçî jî Tatosê Ermenî bûye, hevalê Axê yê zarotyê, lawê dostê wan.

Çend alayên Hemîdîyan, bi piştgirya leşkerên ordîya Osmanyê û hinek eşîrên Kurdan hicûmî li ser gundên Êzdîyên wê heremê dikin, dixwezîn dewyê wê qewatê bînin û talanê wan xwe ra bîvin. Ew şer eyane û tê navkirin : ŞERÊ DÊRCEMEDÊ. Hêzên Ermenya yê çekdar têne hewara Êdîyan. Dibe şerê mirin-jîyîne. Sîyarê Axê yê cêribandî bi mêranî şer dikin. Dijmin bi sosretî meydana şer dihêle direve. Gilî dikin, dibêjin Changîr axa timê li pêşyê bû, dibên giva gule lê nediketî. Kafîr Hirço binda mîna teyra difîrya. Tîrsa wî ketibû li ser dijmin, gava navê wî dibîhîstin, bê hemdî xwe radibûn, direvyan.

Nav û dengê Axê ji pey şerê Dêrcemedê ra mezintir bû... Kîlama li ser şerê Dêrcemedê heta niha jî li nava Êzdîyên Ermenistanê da tê gotin.

Êzdî tê derdixin, ku dewleta Osmanyê berê şûrê xwe daye wan, musulmanî jî rakirye dijî wan, hazir dibin qîra wan jî tevî Ermenya bînin, dîsa rîya revê didine ber xwe...

***

Axlêve bû, rojeke şilî-şilope, berf û baren tev dibaryan, der-dora şepê berfê bûn, avên berfêhelê dikişyan. Heryê û çamûrê davîte çokê mêriv. Sureke şile sar bû, ba dihat. Cilê şil canê mêriv va dizeliqîn. Karwanê hêsîrê Ermenyan û Êzdîyan rîya nava çîya ra dikşya. Hore-hora şivan-gavana bû, kerê pêz û garanên dêwêr dajotin. Erebê ga yê barkirî li pey hev ketibûn rêzê, dikşyan, ga, hesp, kerê barkirî jî pey ereba dimeşyan. Li ser bara jin, zar, kal, pîr, nexweş, berx û golikê virnik jî hebûn. Yê peya diçûn jî yan zarok hemêz kiribûn, yan jî tiştê dabûne piştê xwe. Karwan mezin û dirêj bû. Ji wan bawarkî 15-20 hezar Êzdî bûn. Changîr axa sîyarên xwe va, li dora karwan diçûn-dihatî, alî xelqê westyayî dikirinû, erebên diketî heryê lê dicivyan derdixistin, hêlan didane xelqê, ku bilezînin.

Gîhîştine devê gelîkî. Rê pala gêlîra dikişya. Rêke zirav bû. Mecala hatin-çûyîne kêmbû. Gotin ew gelyê Zîla ye. Ba gêlî ne digirt, telde bû. Hewa xeiqê xwê dihat. Pêşya karvan ketibû gêlî, lê dewî hela dûr bû. Nîşkêva leşkerê Osmanyê û sîyarên axayên wê heremê li ser karvan da girtin.

Bû qerebalix û hêwarza xelqê li hev ketin. Rîya şerkirinê tune bû. Xelq diketine dest-pîyê hev, birîndar dibûn, dihatin kuştin. Agir bû li ser xelqê belengaz da dibarya. Laşê kuşrîya diketin ser hev, nale-nala birîndara bû. Zarok bêxweyî digiryan. Changîr axa li pêşya karvan diçû. Erebe, ku hebûn, zar û neferê wî barkirî bûn, li pey karvan dihatin. Ketibû cîkî hasê, mecal tune bû xwe hema neferê xwe ra bigîhanda. Sîyarê wî jî tev ji hev bela bûbûn, neferên xwe va mijûl bûn. Kes hîvya hucûmkirneke usa ya nişkêva nî bû.

Cengo, te digot kes min nikare, wele ezê îro talanê te bivim, sibê jî dora serê teye. Ez gerekê serê te jêkim û bivime Stembolê.

Axê ew deng nas kir. Dengê Q. axayê wê heremê bû. Ew demek bû wî mecal Êzdîya birî bû. Changîr axê kir-nekir nikaribû jêra ziman bidîta.

Şer pir nekişand. Çekdarên Êzdîya û komên Ermenya li ber dijmiê pir teyax nekirin, vekşyane gêlî. Pez, dewar, erebe û heywanê barkirî, destê dijmin da man. Caw dane Changîr axê, ku Q. axê talanê wî, ga û erebe wî, heta pîrekê wî jî ji xwe ra birin. Axê da lingê hespê, ewî jî tê dernexist, çawa, li nava qeya zinarên hasê ra xwe gîhande kelê gêlî.

Xortekî Ermenî, navê wî Mîsak bûye, dinhêre Changîr axa tenê dajo pêşa eskrê giran, ew jî xwe digîhîne Axê. Herd xwe davêjne ber zîgara û pêşya talan û talançîyan digirin. Êmekê şer dikin. Ew dudu, yê dijî wan pir, fişekê wan jî kêr.

Mîsak dibêje: „Axa, ew pirin, fişekê me xilaz bûne. Emê bêne kuştin. Çi bûye, bûye, were em vegezin.“

Axa dibê: “Lawo, cenima malê dinê. Ez ber malê dinê nakevim. Ez ber serê xwe jî nakevim. Ew namûsa min dibin. Namûs nayê kirîn. Li vê rê da mirin heye paşda çûyîn tune. Yan ezê namûsa xwe ji wan bistînim, yan bêm kuştin.

Fişekê Axê xilaz dibin. Çar fişek cem Mîsak dimînin. Xortê ermenî şîrhelal fişekê xwe dide Axê û dibêje: „Ez bêm kuştin, tişt nake, lê tu bêyî kuştin, wê bêjin Changîr axa hatye kuştin, xelqê bêguman be, dijminê devxûn be, qira hêsîrê meyê bê...“

Mîsak tê kuştin. Axa tenê dimîne. Bi sê fişeka sê leşkerê Osmanyê birîndar dike. Dinhêre birek sîyar berbi wî dajon. Pêşyê sîyarekî leşkerê Osmanyeyî ritim bilind bûye. Bi fişeka dewyê Axa nişana enya wî digire.

-Emrê xwe da, cara ewlin min nişanê nexist,-Axa paşê bîr tîne, - kuştina wî xortê Ermenî yê şîrhelal pir li ser min hukum kiribû. Fşeka min dewsa enya sîyar keve, enya hespê ket. Sîyar û hesp tev nixirîn erdê. Sîyara hesp hîştin serokê xwe hildan û revîn.

Ereba jî tevî talên dajon, dibin. Axa, destevala dixweze xwe ereba ra bigîhîne, lê parava dengê pîreka xweye mezin: Almast xatûnê dibîhî. Dinhêre herd pîrekê wî û xûşka wî, xwe ji erebe avîtine, li nav zinarê nêzikî wî da xwe veşartine.

Axa meytê Mîsak hildide, tev hersê pîreka, li nav zîgara ra peyayî gêlî dibin.

Alayê Hemîdyê û leşkerê Osmanyê dora gêlî digirin, nahêlin kes ji gêlî derê. Hêsîr dikine şikefta, yê dstê wan dar digre, xwe davêjne ber zîgara hasê û deh roja şerê mirin-jîyanê dimeşînin.

Hêsîr dikeve halê giran. Nan, xwerin, çek, cil, şewat, pez, dewar gişk talançîya biribûn. Xwerin xilaz dibe, fişek xilaz dibin, şewat tune. Nikarin hewarê leşkerê Rûs û çekdarê êrmenya jî daxin. Dijmin wê yekê tê derdixê, dixweze usa koka wan bînin. Go rojê bi seda evd dimirin, mecal tune bû cinyaz tesmîlî axê kirana.

Dinhêrin çare nemaye, hêsîrê dest wan da tev qirbe, çend zîlamê xurt ji gêlî dertên, dixwezin nişkêva lêxin, dorpêça dijmin biqelêşin, hewarê çekdarê Ermenya û leşkerê Rûsa daxin. Navê wan mêrxasa ev bûne: Mihoyê Qaso, Egîtê Sadiq, Reşîtê Sadiq, Dedoyê Zuqurî, Morofê Ecem, Bavoyê Kirtikî û Tatosê Ermenî. (Çend Ermenyê din jî li nav komê da hebûne, navê wan hatye bîrkirin).

Navbera wan û leşkerên Osmanyê û Hemîdyan da şerekî berk dibe. Bavo tê kuştin. Yê din birîndar dobin, tek Mihoyê Qaso dimîne. Ew jî dikeve cîkî hasê, şer dike, nahêle dijmin nêzikî birîndara bin. Komek fîdayê Ermenya wur ra derbaz dibin. Li wan dihisin. Caw digîhîje Andiranîk paşa. Evan tev leşkerê Rûsa tîn hewarê. Berî Hemîdyan û Osmanyen didin.

Gelyê Zîla bû goristana bi hezara evdên Ermenî û Êzdîyên bê sûc û gunê...

***

Êla halketî, talankirî xwe digîhîne Qersê, diçine nav Êzdîyên wura. Êla Sîpkan. Dikevne gundên Ûlîkendê, Soxtulyê û çend gundên valaye din. Zilamên Êzdîyên Qersê yê mêrxwes jî li dora xweşmêrê xweyî hizkirî dicivin. Hesavê sîyarê wî mezin dibe. Rastî serokên Ermenyan, serleşkerên Rûsan tê. Di gel Andiranîk paşa diçine gundê Eslanlûyê li navçeya Surmelyê mêvanya meznê temanya Kurdên Êzdî yên Rûsyayê Ûsiv begê Hesên Axa. Tifaqa xwe çê dikin, ku tev dijî Osmanyên şerkin û xelkên xwe biparêzin.

Wê demê qezyake biçûk da lingê Changîr axê dişkê. Çend meha dikeve nivînê. Êla wî ya ku gelyê Zîla da talan kiribûn dikeve halê aborîyî pir xirav, nava birçîbûn û xelayê. Halê Êzdîyê wura jî xweş nî bye. Xelayî, nexweşî derê Êzdîyan digirin. Ji pey cebirandina ling ra, Axa dinhêre xelqê wî wê ji xelayê qir bin, weke 50 sîyarî dide ser xwe û şevê berê xwe dide wî Axayê eşîrê, yê gelyê Zîla da talanê Êla wî biribû.

Ew Axa direve. Changîr axa jî dest nade neferê wî, lê mal, hebûn, pez, dewar, hesp, heta guhdîrêjê wî jî tup dike, tîne, xelqê êlê bela dike.

Di demeke kin da dengê Axê li nav Êzdî û Ermenyê wê heremê da jî bela dibe. Heta ji Êzdîyên gundên berpala çîyayê Elegezê jî, ku rîya rojekê-duda ji wan dûr bûn, tîn, tevî çekdarê wî dibin. Derheqa mêrxwesya wî da dengbêj kilama dihûnin.

Sîyarê wî, sîyarê Ûsiv begê ra tevayî, tev leşkerên Rûs û çekdarên Ermenyan şerê li ser kela Qersê û Sarîqamîşê da dijî Osmanyên mêranya nêbînayî dikin. Di derheqa mêranya Êzdîyan, ya wî şerî da Ermenya jî pir nivîsye.

Ji bo hunur, culet, şureta serleşkeryê, mêrxwesyê Changîr axa hêjayî rewa dewleta Rûsa ya here bilind dibe.

-Keysetê Axê bû, Kafîr Hirço sîyar, li nava şerê gur da pêşya sîyara be, bi culet xwe bavêje li nav agirê herî gur,-çekdarên wî bîr tanîn,-em jî li pey wî diçûn, û cîyê lapî dijwar da jî altindarî ya me bû. Gule ji wî ditirsyan, gule lê nediketin

Tê bêjî felekê berê xwe ji Êzdîyan guhesti bû, wan ra nedikena, rojên xirav pey hev dihatin.

Şorişa karkir û gundîyên Rûs, sala 1917-an Împêratoriya Rûs jî ser û binî hev kir. Textê pasêyî (qaysirî) dewrana hilweşya. Welat ketê devê anarxîya, bêqanûnyê, şer û dewa. Leşkerê Rûs ew herem terk kirin, kişyan, çûn welatê xwe.

Leşkerê Osmanyê ra dîsa mecal çê bû, bikevne wan şên û gundan, karê xweyî reş bikin. Xelqê heremê û leşkerê Osmanyê rû bi rû man. Sala 1918-an hêzên Tirkî, tevî alayên hemîdîyan Qers zevt kirin, û bi leşkerên giran çar alya va ber bi Alêksandîrapolê (Gumurî), Serderabadê, Qerekilîsê û Baş Aparanê meşyan. Li ser rîya xwe qetil û zulm dikirin, gund talan dikirin, dişewitandin, mêr hêsîr digirtin, dişandine, kûraya wlatê xwe. Kîna wan û hemîdîyan li ser Êzdîyan pirtir bû.

Êzdî jî tev hêsîrê Ermenyan gund û werê xwe terk dikirin, direvyan ku xwe bavêjine alyê Erezî din. Gilî dikin, ku wan rojan, li rûyê ava çemê Erez, bi laşên hêsîrê Ermenya û Êzdîya usa girtibû, ku av nedihate xanê. Dê ewledê xwe davît. Bira hewara biê nedîçû. Şûrê Roma reş çep-rast dibirî. Mal û hebûna xelqê gişk talan kirin, birin. Nakokyên dema şêr da navbera kurdên Musulman û Êzdîya da çêbûyî, halê Êzdîyan xiravtir kiribûn.

Pareke hêsîrê Ermenya û Êzdîyan ji Îdirê, di pira Qereqelê ra, bi alîkariya sîyarên Ghangîr axê û Ûsiv begê derbazî alyê Erezî din bûn û bi topa Tatosê Ermenî, ku Andiranîk paşê, sal berê pêşkêşî Axê kiribû, wê pira li ser çemê Erez diteqîn. Wê heremê da ew pira ya tek tenê bû ku herd qeraxê çem digîhande hev. Pirê diteqîn, ku tirk nikaeibin wur ra qewatên xwe bigîhîne hev û alîkariya bidine leşkerê xwe yê wî qeraxê çem.

Alayên Osmanyê jî alyê çemî din, li ber gundê Serderabê qewatê xwe gîhandibûn hev, dixwestin mecala hicûmkirinê bidîtan, ku carekê va çeperên qewatên çekdarê Ermenyan biqelaştana û biketana bajarê Yêrêvanê.

Axa, qewatên Êzdîya va ça digîhîje wur, dinhêre çekdarê Êrmenyan betal sekinîne. Dipirse: „Ev çi hewale, çima şer nakin?“ Dibêjin: „Hukum tune. Serokîyê hê qirar nedaye!“ Axa xeysetê leşkerê Osmanyê û alyê wanî qels zanibû. Zanibû ku ew şevê şeverêş nikarin şerkin. Sibe çawa hat ewê hicûm kin. Qewata wan pire, Ermenî dijwar karibin, pêşya wî leşkerê giran bigire.

Gumana wî li ser sîyarê wî hebûye. Çekdarê wî teva zanibûne şerê mirin-jîyînê ye, hêsîrê wan kete destê Osmanyen û Hemîdyan yek jê xilaz nabe. Bêy qirara qumandarya Ermenyan, Axa bi 300-350 sîyara va, wê şeva şeverêşe bi baran, nişkêva hicûmî li ser lêşkerê dijminî giran dike. Dijmin nişkêva tê. Ji tirsê çarçev dibin. Kes kesî nas nake, li hev asê dibin, hev qir dikin. Wê şevê qira leşkerê Tirkan tê, paşda direvin.

Niha li dewsa gundê Serderabê bajare. Dema Sovêtê jêra digotin Hoktêmbêryan. Ji bo bîranîna şerê Sardarabadê wura Mûzêyûm çê kirine. Navê wê: „Mûzêya şerê Serderabadê“ ye. Hema li sivdera ewlin da, ça mirov dikeve hundur, sûretekî mezin dîwarê pêjber va darda ye. Sûret yê Changîr axê û sîyarê wîne.

Leşkerê Osmanyê li ber Serderabê bi sosrefî dişkên, lê ji meremê xwe paşda venakşin. Armanca wan bû li ser Ermenistanê ra bigîhîjne bajarê Bekûyê, bivine xweyê wî wrê niftê (pêtrôlê) yê dewlemend. Vê carê alyê Gumuryê-Alêksandirapolê ra êrîş dikin, ku Baş-Aparanê va bikevne Yêrêvanê. Gundên Êzdîyan, yê berpala çîyayê Elegezê jî li ser wê rê ne. Qewatên Ermenya li ber êrîşên tirkan teyax nakin. Leşkerên Tirk û Alayên hemîdîyan bê asteng tên dikevne gundên Êzdîyan yê berpala çîyayê Elegezê. Êzdî bi nan û xwê derdikevin pêşya wan... Lê nan û xêya Êzdîyan bi xûna qasidên ew nan xwê bir bûn, sor dibe. Êzdîyên ku, devedevî qurnek berê, ji werên kal û bavên xwe, ji ber zulma wan revya bûne wura, dîsa rû bi rû ber neyarê berê disekin. Gundîyên çend gundan, neferê xwe ji wur direvînin. Lê ji gundên din xelq nareve. Hêsîrên Êzdîyan yê ji gundên Qersê revyayî jî tevî xelqê cî dikevin destê zulmkarên „Roma reş“.

Leşkerên Tirkan û alayên Hemîdîya qewatên xwe gundên Êzdîyan da dicivînin, ku pêşda hukum kin. Çekdarên Ermenyan li navbera gundê Êzdîyayî Mîrekê û gundê Ermenya: Aparanê pêşya wan dibirin.

Şedê wan rojan bi saw bûyaran bîr tînin.

Axlêve bûye. Li Elegezê jî axlêve dirêje, bi şilî û şilope, sur-serma, berf û barane. Go mirov kî alî dinhêrî li nav berf û heryê da laşê evda bûn. Dijmin ber tu tiştî nedinhêrî, zar, jin, kal, pîr tev davîtine devê şûr, namûsa xelqê ra dilîstin. Mal û hebûna xelqê, erebên wan bar dikirin û berê wan didane kûraya Tirkîyayê. Bi seda mêrê wan gundan, bi erebên wan hebûna xelkê bar dikirin û berê wan didane kûraya Tirkyê. Ji wan kes venegerya. Çi hate serê wan ne eyane.

Tek ji gundê Camûşvana mezin (Elegeza niha) 60-70 mêr şevêkê da serjê kirin. Newala navbera gundên Camûşvana biçûk û Pampa Kurdan bû goristana bi sedan mêrên Êzdîyan.

Kîna wan berbi Êzdîyan ewqas mezin bû, ku heta, kevir û kumeytên li ser goran jî şikêrandin, xirav kirin.

Niha li nav gundê Qundesazê (Rîya Teze) goristana kevne. Mirov kare li wur bivîne, ku Êzdîyên Serhedê sedsalên derbazbûyî da li ser gorê mirya çi çêkirine. Li ser mêrên navdar, kivş, rêvabir kumeyt çê kirine, li ser sîyara, mêrê mêrxas: hesp, ser kevanya, dergûşa: bêşik çê kirine. Leşkerên Romê hesp şikêrandine, kumeyt xirav kirine, hilşandine. Ew goristana gundê Qundesazê bûye bîranîna wan rojên zulm û qan.

Cawa wê qetlemê digîhîje Changîr axê jî. Wê demê hesavê sîyarê wî digîhîje 1500-î. Ji altindarya Serderebê ruhdarbûyî Axa berê çekdarê xwe dide Baş Aparanê, Elegezê. Di nav sîyarê wî da usan jî gelek Êzdîyên ji wan gundên Elegezê hebûn. Ew li wan deran rind beled bûne û li rîya kese ra, li ser girên Qezneferê ra dikevne gundê Ermenya Tanegermesê. Eva gunda li ber pêşnya şer da bû.

Rast gotî, komên Êzdîyên wura jî, dema zulm û zora eskerê Romê dîtibûn, ew jî rabûbûn tevî hêzên Ermenya bûbûn û dijî Osmanyen ketibûn nav şêr. Bi serokya mêrên wê êlê yê xurt Êmerîkê Şûmo, Celîlê Nado, Mehmedê Nado û hinekên din, komên mîna partîzana hatibûn çê kirin, şevê li ser dijmin da digirtin, zîyana mezin didanê. Osmanyên, ku bi hêsanî gîhîştibûn gundên Êzdîyan, li ber qewatên ne'yan sekinî bûn. Qewatên Ermenya jî bi serokatya Dro* li navbera gundên Mîrekê û Aparanê pêşya wan girtibûn. Ermenî biçûk-mezin rabûbûn. Alyê Tirkava hildana gundê Baş- Aparanê Ermenya ra halê tunekirinê bû.

Qumandartîya Tirka, ku rind haj qewata Changîr axa hebûn, gava dibîhîn derheqa hatina Axê da tirs û xof dikeve dilê wan, texmîn dikin, ku wê wura jî bidine der, dixwezîn Dro bixapînin, şer bisekinînin heta qewatên mezine nû tî digîhîjne wan. Qasidê xwe bi beyraqên spî dişînine cem Diro.

Wê demê li bajarê Batimê navbera Tirka û Ermenya da hevra xebere danê li hev hatinê diçûn. Qasidê Tirkan Diro ra dibêjin, ku giva wan ji Batimê caw standîye herd alya hev kirine, hevra peymen qol kirine, pêwîstîya şêr û xûnrêtinê tune, (rastyê da tu lihev kirin tine bû). Diro wan ra qayîl dibe.

Ji gundên Êzdîyan cawê xirav digîhîjne Axê. Changîr axa û Diro radibine hev. Hinek çekdarên Ermenya radibin piştê Axê. Bêy hukumê Diro, nişkêva, hicûmî ser leşkerê Osmanyê dikin. Rev li dijmin dikeve. Çekên xweye giran, birîndarê xwe dihêlin, direvin.

Xelqê wan gundan bi şabûn mêrxwesê xwe qebûl dikin. Axa dinhêre hewa wur û qewlê jîyanê wek yê welatê wî Bêrkiryê ne, xelqê êla xwe belayî wan gunda dike. Ew jî neferê xwe va li gundê Cercerîsê da cî dibe (niha wî gundî ra dibêjin Dêrik).

Dewleta Ermenya ya nû ava bûyî ji nakokyên der û hundir teyax nake. Bêtifaqî û dutîretî dikeve li nav serokatî û çekdarên Ermenya. Komên talançî çê dîbin. Leşkerê Bolşevîkên Rûs jî bakûr va tî. Ermenistan dikeve halê aborî û sîyasîyî xirav. Gelek serok û çekdarên Ermenya yê bi nav û deng ji Ermenistanê direvin.

Şedê wan roja, lawê apê Axê Evdoyê Miho, ku wê demê piştîmêrê wî bûye jî sala 1989-a wa min ra gilî kir: “Sala 1919 a em gundê Cercerîsê da cî bûbûn. Rojekê Axê gazî min kir got, ku em gerekê hazirbin, sibê zû, şev da emê herne bajarê Êçmîadzînê*, Andiranîk paşê ew teglîfî bal xwe kirye.” Neh-deh sîyara va em çûne wî bajarî. Andiranîk paşa, serok û keşeyên Ermenya yê mezin va, pêşya me da hatin. Axa gelekî rind qebûl kirin. Em li hewşa Dêrê da man. Pêşya Axê ketin, birine hundur. Hewşê da me ra nan, xwerin anîn. Axê ra qedirêkî layîq kirin. Paşê Axa û Andiranîk paşa, demeke dirêj tek bûn axivîn. Deste cilê we demê yê here baş jî pêşkêş dane Axê. Em vegeryan. Rê da Axa medekirî bû, got, Andiranîk, çekdarên xwe va dixwezîn derbazî Tewrêzê bin, paşê ji wura herine yan weletekî Ewropayê, yan Emêrîkayê .Axê ra gotibû, werê em tev herin. Lê Axê gotibûyê tu cara ew êla xwe nahêle û tu cîyan da jî naçe.”

Sala 1920-î Andiranîk paşa ji bajarê Nyû-Yorka Amêrîkayê katibê xwe yê berê Yêxîşê Kacnûnî ra nemê dinivîsye, wur da fikireke wa hatye nivîsar: “Silavên germ Changîr axê û xezûrê wî ra. Wanra jî bêjin, ku ezê glekî kêrî wan bêm...”(Xezûr bi texmîna min gilî derheqa Ûsiv Begê da ne, ji bo keça kurapê Beg: Egît begê, Zadîne Xanm jina Cangîr Axêye biçûk bû.E.B.).

Ew çi kêrhate, ku Andiranîk paşayê kêrî wan bê, gilî derheqa çi dane? Meva ne eyane.

Ermenistanê da qeydê Sovyêtê çê bûn, hukum kete destê karkir û gundîyan, piropandake tunekirinê dijî hukumdarên berê dest pê bû, ne,ku tenê Ermenistanê da lê temamya weletê Sovyêtê da dêr û mizgeft hildişyan, oldara newêribûn dîndarya xwe eyan kirana. Axa, beg, dewlemend wek dijminê sinifê, gel dihatin hesibandin, gelek cîya hukum ketibû destê nezana, şil û zaha tev dişewitîn...

Lê hukumata Ermenistanê ya nû qedrê wî digirtin. Serokê Ermenistanê yê wê demê: Axasî Xancîyan bû. A. Xancîyan ji Wanê bû, lawê dostê Xetîv axê, zarotyê da Axasî û Changîr axê hev nas kiribûn, hevra hevaltî kiribûn, çûbûn malê hev, hatibûn. Gilî dikin, dibêjin Xancîyan

kurmancî rind zanibû û gelekî qedirê Kurdên Ermenistanê digirt, tu gundekî Kurda tinebûye, ku A.Xancîyan neçûbyê û alîkarya wan nekiribye.

Sala 1930-î, wekî bikaribe Êsiv beg, Changîr axa û neferên wan ji neqencan, şikyat, şer û şiltaxên xêrnexwezan biparêze, bin navê sirgûnê da wan dişîne nehîke Ermenistanê, ya ber gola Sêvanê: Keверê (niha Kamo). Wan ra mecalên jîyanê yê baş hatibûn çêkirin. Pey çend sala ra ew dîsa vedigerin nava êlên xwe. Êsiv beg diçe remetê.

Dibêjin kurmê darê ji darê nîbe zîyana darê tune. Sikyatên neheq û xêrnexazan dewî nabin.(Hîmlî ji Êzdîyan). Dest bi salên zulma Stalîn jî dibin. A.Xancîyan jî dibe şihîdekî wê zulmê. Despêka sala 1938-an Changîr axê jî digrin, dibin, bê ser û berate unda dikin.

Sala 1959-an, çend sal ji pey mirina Stalîn ra, qewmên Axê ji dewleta Sovyêtê nemekê distînin. Nemê da nivîsare, ku tu sûcê Changîr axê tune bûye...

***

Ew bûye efsene, bûye kilam, sond û dua dilê Kurdên Êzdî yên Rûsyayê da. Dijwar li nava wê civakê da mirvek hebe ku navê Changîr Axê nizanibe. Dijwar dewat, yan şayîk, yan şaynetîk bive, ku kilamên derheqa mêrxasya Changîr Axê da neyên stran... Lê dîrok û rastî pir neheq bûne hindava wî da. Derhrqa mêranî, kar û barê wî da, li wê dewra tevliheve, aloz da, kirinê wî ji tunekirin, qir û birê xilazkirina Êzdîyan û gelê Ermenî da him alyê Ermenya da him jî alyê kurda da pir kêr hatîye nivîsar. Li nav civaka Kurda da jî ew nehatîye naskirin, û dîroka gelê xwe da jî nehatîye bîranîn. Eger dijî qewatên hinek axa-begên eşîrê, yê libasê Hemîdyê xwe kiribûn, serê xelqên bûbûn bela jî şer kirye, ew jî ji bo alyê wan da ji qirkirinê parastina kurdên Êzdî bûye.

Mexberê wî jî tune.

Çi jî hebe, heykelê herî mezin dilê gele. Navê wî, hizkirina wî, bîranîna wî dilê bi sedan hezara Kurdên Êzdiye Rûsyayê da dijî...

Eskerê BOYÏK, CHANGR AXA, bi zimanê ermenî, GIRAKAN TÊRT (Rojnema Edebî); N 9 (2361); 23-ê Sibatê,1990.

KILAMA CHANGÎR AXA –1

Lo lo lo lo lo bavo,
Lo bavo şere,xweyo şere,şer girane,
Changîr axa kela mêrane,
Dîsa mêrê hewar û gaziyane.

De lêxe kekê Fetla,de tu lêxe,
Eskerê Roma reş girane,
De berdê ji kela Wanê derxe.

Lo lo lo lo lo bavo,
Lo bavo şerekê qewimîye Tewrêzê,
Di devê vê Deleman, bonya rê da,
De Xweyo qanekê me qewimye
Tewrêzê-Delîmanê binya rê da
Andiranîk paşa xweşmêrane aza
Qayîşa maûzerê tev girêda,
Go: "Ezê di bextê we da me,
Hûnê rabin,cawekê bidine Changîr axa,
Bêjinê emê di bextê tedane,

*Tu di bextê Xwedê da,
De rabe, nesekine, were,
Hêsîrê me mane kela Wanê
Bin berfê da.”*

*De lêxe kekê Fetla, de tu lêxe,
Eskerê Roma reş girane,
De berdê ji kela Wanê derxe.*

*Lo lo lo lo lo bavo,
Lo bavo, dibê Fêrik paşa hate Wanê,
Têlekê da bo Mûşê, Erzîcnê, Erzînganê
Digo: “Mişîro, bextê te û Xwedê me,
De rae çend topekan bişîne Wanê,
De dibê hezar çarsid mêrê ce 'nfîda derketye Rewanê,
De tu werê lêxe biqelîne koka me temamyê.*

*De lêxê kekê Fetla, de tu lêxe,
Eskerê Roma reş girane,
De berdê ji kela Wanê derxe.*

*Lo lo lo lo lo bavo,
Lo bavo şere, lo xweyo şere, şer girane,
Şer girane, Changîr axa kela mêrane,
Dîsa mêrê hewar û gazyane,
De lêxe kekê Fetla, de tu lêxe,
Eskerê Roma reş girane,
De berdê ji kela Wanê derxe....
Ha hî hî hî...*

(Ev kilama li Radyoya Yêrêvanê beşa axaftinê kurdî da dengbêj Şibilîyê Çaçan distirê).

CHANGÎR AXA- II

*Were lo bavo, lo bavo, lo bavo,
Lo navo dilêm kobana sibêye,
Lo xweyo dilêm kobana sibêye,
Minê bala xwe dayê Changîr axa,
Axayê êlê, kekê Fetla,
De rênga Remequlyana wêran da
Kafir Hirçoki sîyare, de kefeye bi ber baye
Dewê da ketye berbi baye...*

*De tu berdê, kekê Fetla de tu berdê,
Axayê êlê de tu berdê, qayîşa maûzerê
Berevke, bavêje zendê,
De berî hezar hevsid mêrê hemîdyê de,
Derbaske gelîkê Panosê,
Derbaske ava Alîkendê.
De derbaske ava Alîkendê,*

*De bira bêbextê Romê
Sere talanê Dêrcemedê
Xulam û xizmetkare neşîne şêrda...
Lo lo bavo, lo lo bavo.*

*Were lo bavo, lo bavo, lo bavo,
Bejna kekê Fetla zirave
Mianî sipindara dev gelya,
Lo xweyo, bejna mîrê min zirave,
Mînanî sipindara dev gelya,
De dibê bihare, belekya berê xwe da çiya,
De bihare belekya berê xwe da serê çiya,
Changîr axa kire gazî, go:
“Gelî koma xweya û pismama,
De rabin destê xwe bidine ser tetkê eynelûya,
Hewar me tucar nayê,
Hewara me maye Xwedê jorê,
Dîsa Şemsê lo me Êzdîya.”*

*De tu berdê kekê Fetla, de tu berdê,
Axayê êlê de tu berdê, qayîşa maûzerê,
Berevke, bavêje zendê,
De berî hezar hevsid mêrê Hemîdyê de
De xarke girê Panosê,
Derbaske ava Alîkendê.*

*Were lo bavo, lo bavo, lo bavo,
Lo bavo sibeye, dilê min kîne-kîne,
Lo xweyo sibeye, dilê min kîne-kîne,
De dibê hewarekê ketibû nava Romê.
Peya xwe peyê ra nagîhîne,
De peya xwe peyê ra nagîhîne,
Kamil Efendî kire gazî, go :
«Kuro, lawo, minê we ra digot,
Karê we bi talaê Êzdîya nîne,
De karê we bi talanê Êzdîya nîne,
De îro kubara sibê da,
Ser me da girtîye Changîr axa,
Mîrê zirav, Xwedê zane ruhustîne.”*

*De tu berdê kekê Fetla, de tu berdê,
Axayê êlê de tu berdê, qayîşa maûzerê
Berevke, bavêje zendê,
Berî hezar hevsid mêrê Hemîdyê de,
De xarke gêdûka Panosê,
Derbaske ava Alîkendê.*

*Were lo bavo, lo bavo, lo bavo, lo bavo, lo bavo
Lo bavo meke, xweyo de tu meke,
De tu li serê Şemsê xweke,
Qasekê xwe di tetka maûzerê da egleke,*

*Hetanî koma pismama,
Hersê elekê navtenga hespê veke,
Hersê elekê navtenga hespê veke
Te go,kuro,lawo em tev bavêjine alyê malê,
Gula barûdê fişeka lêkin ?
Emê bajon pêşya bîmbaşyê Romê,
De bira careke dinê qesta talanê Êzdîya nekin.*

*De tu berdê kekê Fetla,de tu berdê,
Axayê êlê de tu berdê,qayîşa maûzerê
Berevke,bavêje zendê,
De berî hezar hevsid mêrê Hemîdyê de,
De xarke gêdûka Panosê,
Derbaske ava Alîkendê....*

Ha hî, hî...